

A komor föltámadás titka *A József Attila-kultusz születése*

Az utóélet és a befogadástörténet általános kérdései

József Attila, az ember élete 1937. december 3-án, az ismert tragikus körülmények között, a szárszói síneken véget ért. József Attila, a költő pályája lezárult, amikor élete utolsó írását publikálta. Ez a kettős vég ugyanakkor folytatás is és kezdete is valami újnak. A folytatást és a rákövetkező újat nevezi a szakirodalom hagyományos szak kifejezéssel: utóéletnek. A szóban azonban rejlik némi hamisság. Az „élet”-hez járuló „utó-” elem mintegy lefokozza a biológiai halál után a költő alakja körül végbemenő folyamatok jelentőségét. A lefokozás abban a tekintetben kétségkívül jogosult, hogy a ténylegesen leélt élet és a pálya során megalkotott művek nélkül utóélet elképzelhetetlen, míg ennek fordítottja nagyon is elképzelhető. Csakhogy egy alkotó művész esetén mit ér az olyan művészi pálya, amelyet nem követ utóélet?

Az életnek abszolút elsődlegessége van annak az eleven embernek a szempontjából, aki éppen a számára megadott idő mindennapjait, ünnepeit vagy különleges pillanatait tölti be. A közönség esetében azonban ez már nem ilyen egyértelmű. Igen sok alkotó csak halála után lesz ismertté, vagy már régen a sírban porlad, amikor igazi jelentőségére fény derül (majd láthatjuk, hogy József Attila esete is ebben a tartományban helyezhető el). Ilyenkor egy adott életmű kizárólag vagy elsősorban az utókor számára tölti be rendeltetését. Vagy gondoljunk a legközönségesebb dologra: arra, hogy egy életében megbecsülésnek örvendő alkotó műveinek egy része is kéziratban marad fenn, s csak posztumusz lát napvilágot. Alighanem ritka kivételként tarthatjuk számon az olyan író, akinek saját szellemi termékeiből halála után csak az és csak abban a formában jelenik meg, ami és ahogyan már életében napvilágot látott. Az utóélet szerencsés esetben összehasonlíthatatlanul hosszán tartóbb, ragyogóbb, „boldogabb”, sikeresebb, mint a személyes emberi sors. Természetesen ennek a létformának is meglehetnek a maga rossz periódusai, balesetei, botrányai. A művész valóságos életét elsődlegesen magáértvalóságában, utóéletét viszont kizárólag értünk való létében kell szemügyre vennünk.

De még ezek után is marad egy szempont, amelyből nézve indokoltnak tűnhet föl az utóélet másodlagossá minősítése az emberi életúthoz és az alkotói pályához képest. Ez pedig a két egymást követő stádium megismerhetőségének aspektusa. Annak megnevezésére, ami a halál után bekövetkezik, nem rendelkezünk fogalommal, csak metaforával. Az utóéletet ugyanis igazából nem tekinthetjük életnek. A születés és a halál és minden életjelenség, ami a kettő között van, csakis átvitt értelemben alkalmazható az utóélet jelentéskörére. Egy adott személy életútját alapvetően a folya-

matosság jellemzi, tényei, eseménysorai, fordulatai végső soron koherens egységet alkotnak. Lényegében ugyanez mondható el a szellemi alakulástörténetről, az alkotói pályáról, hiszen a személy végső önazonossága mindig szilárd alapot szolgáltat a különbségek, törések, ellentmondásos folyamatok megmagyarázására is.

Az utóélet azonban voltaképpen mindaz, ami egy személy emlékével, illetve hátrahagyott, az utókor gondjaira bízott életművével történik, s így a kutató ilyenkor kénytelen vállalni olyan kitérőket is, amelyek egy életpálya vagy életmű vizsgálata esetén elképzelhetetlenek lennének. Ez a történet nem tarthat számot a koherenciának ugyanarra a fokára, amelyre egy biográfia vagy egy szellemi pályarajz. Aránytalanságok, vélt vagy valóságos strukturálatlan elemek halmaza, a ballasztnak tekinthető tényezők óriási tömege, ismétlések irdatlan száma, ugyanazon tények variációinak végeérhetetlen sora kedvetlenül el a vállalkozót vagy egy ilyen vállalkozás olvasóját az utóélet követésétől.

Az életrajzot vagy a szellemi pályaképet sem lehet megírni úgy, hogy eltekintünk az adott személy interperszonális kapcsolataitól, hogy elszigeteljük őt attól a kortól, amelyben élt, tanult és alkotott. A megközelítésmódok kötelező komplexitása ehhez képest is elviselhetetlen mértékben nő az utóélet vizsgálata során, hiszen ilyenkor azt kell leírunk, mit tesz a folytonos alakulásban lévő, nagy történelmi fordulatokon áteső társadalom, szorosabb értelemben: a közönség, még szorosabb értelemben: az írástudó értelmiség a (majdnem) minden tekintetben neki kiszolgáltatott hagyatékkal és az alkotóról és életművéről ráhagyományozott képpel. További zavarba ejtő körülmény, hogy a biográfia és a pályarajz lekerekítettségével, lezártágával ellentétben az utóélet elvileg időben végtelen, minden lekerekítés, megkomponálás csakis a mindenkor jelenből történhet, s durva beleavatkozásnak látszik egy folyamatba, amelynek mi is csak egy nem kitüntetett pontját képezzük.

Ezek az aggályok, minek is tagadnánk, komoly valóságos nehézségeket is megfogalmaznak. Ma már azonban nem látjuk olyan élesen megkülönböztethetőnek egymástól a két stádiumot, a valóságos életet és életművet, amely tudományos módszerességgel, rendszerességgel és alapossággal objektíven leírható lenne, és azt, hogy erről az utókor mit gondolt, hogyan vélekedett a változó időben. Az értekezés megírására épp az a belátás adta a legerősebb ösztönzést, hogy amit ma József Attila alakjának és életművének hiszünk, az az a kép, ahogyan ezt az életművet látjuk. Ahogyan utókora róla gondolkodott, pedig egyúttal a költő alakja és életműve maga, ahogyan az adott korszakban alakot öltött. Az életmű (ahogy ma látjuk), egy anyagból való azzal a képpel (az életműről), amelyet – mondjuk – halála után tíz év során kialakítottak róla.

A különbséget a két minőség, a két stádium között nem eltüntetni, hanem csupán relativizálni kívánjuk. Arra szeretnénk felhívni a figyelmet, hogy az utóélet egy adott szakaszának a vizsgálata egyúttal magának az életműnek a vizsgálata is. Azaz az utóélet a költő alakjának és életművének továbbalakulása időben azután, hogy az öngyilkosság végét szakasztotta életének és alkotói pályájának. József Attila alakja és életműve soha többé nem volt (teljesen) ugyanaz, amilyennek 1937. december 3-án mutatkozott. December 5-én és 6-án egy új József Attila és egy módosult életmű lép elénk. És az átalakulások, metamorfózisok folyamata ettől kezdve szakadatlanul tart. Elsietett lenne mindebből arra következtetni, hogy az élet és a mű a recepcióban hérakleitoszi értelemben vett totális mozgásba lendül, fékezhetetlen nyugtalanság

jeleit mutatja, hiszen a napról napra módosuló összetevők mellett rövidebb vagy hosszabb időre állandósult, a folytonosságot, a viszonylagos megállapodottságot biztosító tényezők is kimutathatók, amelyek a (szellemi) térben több vagy sok személy egyetértésében, együttgondolkodásra mutatott hajlandóságában, időben pedig egyöntetűséget képező szakaszok létében mutatkoznak meg. Az értekezés az ilyen értelemben vett továbbalakulási folyamatnak az első periódusát térképezi föl.

Nem törekszünk, mindazonáltal, az utóélet teljes rekonstrukciójára, mert egy ilyen vállalkozás megkövetelné, hogy szisztematikusan kövessük a korábban ismeretlen versek vagy dokumentumok, változatok publikálását, a költő összegyűjtött vagy válogatott műveinek közzétételével kapcsolatos kiadástörténeti, sajtótörténeti eseményeket, mindazt a mozgást, ami a hozzátartozók, barátok, munkatársak, intézmények részéről az árván maradt életmű és a költő emberi alakja körül történik. Vizsgálódásaink a József Attila-recepció vagy -befogadástörténet keretein belül maradnak.

De még itt sem törekedhetünk teljességre. Madártávlatból szemlélve a fogadtatás egészét, ennek három nagy formáját különböztethetjük meg: a József Attila-kutatást, a József Attila-kritikát és a József Attila-kultuszt. Módszeres kutatásról, a szó szcientista értelmében, inkább csak körülbelül 1947-től kezdve beszélhetünk. A textológia a szöveggközlésekben, az életrajzi tényfeltárás a kortársak terjedelmes emlékirataiban és biográfiáiban, az önálló műértelmezés egyes esszéikben, tanulmányokban már nem sokkal a költő halála után kezdetét vette. Bizonyos jelekből arra lehet következtetni, hogy kritikai kiadás készítésének terve már a második világháború éveiben felmerült. Eme előzmények tudománytörténeti elemzésére nem vállalkozunk.

József Attila műveit nem légüres szellemi térben alkotta. A kor szellemi áramlatai, politikai törekvései, mint ismeretes, messzemenően meghatározták azt az irányt, amelyet egész pályája során követett. Esztétikai és poétikai tekintetben sem úszott szemben az árral. Érett életműve egy bizonyos ízlésforma keretei között bontakozott ki, amelyet összefoglalóan „modern klasszicizmusnak” nevezünk. Posztumusz közönségsikerének kialakulásában alapvető szerepet játszott az a körülmény, hogy e modern klasszicizmussal végső soron a korabeli közönség várakozásainak felelt meg. Művész és közönség esztétikai-poétikai beállítottsága közötti eme találkozás kérdéseiről az értekezésben önállóan nem, és még a publikálásra szánt teljesebb változatnak is csak egyik fejezetében, a gondolatmenet egészének alárendelten szólnunk majd.

A kultusz kutatás nézőpontja, az értekezés tárgya, módszertani megjegyzések

Az értekezés azt vizsgálja, hogyan alakult tovább a költőről és életművéről alkotott kép a szárszói tragédiát követően a legmélyebb szinten, azaz: hogyan bontakozott ki a halálát követő évtizedben József Attila kultusza. Legmélyebbnek azért tekintjük ezt a szintet, mert a három közül ez a legspontánabb, legkevésbé tudatos, gyökereiben ez kapcsolódik leginkább a közvetlen, reflektálatlan befogadási módokhoz, a művek egyszerű elolvasásához, újraolvasásához, a költő sorsa fölötti meditációhoz, illetve a teoretikus igényű fogalmazásmód kötelmeit, szabadságát még nélkülöző recepciók gyakorlathoz. A kutatás kénytelen magát valamilyen módszereszményhez kötni, szempontjait meghatározni, eljárásait igazolni, legfontosabb előföltételeit definiálni.

A kritika nemkülönben, mivel egy adott korszak által vállalt, (olykor egyenesen megkövetelt) normarendszert szembeesít a tárgyává tett művészi-szellemi teljesítménnyel.

A kultikus beállítottságban ezzel szemben évezredes, a mitológiai-vallásos hagyományból örökölt félig tudatos kulturális reakciómódok jutnak érvényre, ezek irányítják a kultuszt teremtők vagy a benne résztvevők magatartását. A kultusz alanyai a szimpátia és az antipátia, a zsugorítás és az óriásira növelés hajlamainak engedelmeskedve, a bizonyítás kényszerét eleve félretéve nyilatkoznak meg, ítélik meg a kultusz tárgyát képező személyről és életműről, illetve azokról a személyekről, akiket a kultikus történet és teljesítmény mellékszereplőinek tartanak. A kultikus megközelítés, amennyiben létrejön, a legmesszebbmenőkig meghatározhatja egy adott életmű recepciójának irányát.

Túlzás lenne azt mondani, hogy a kultikus magatartás tökéletesen függetleníti magát a kritikai vagy a tudományos recepciótól, de bizonyos önállóságot és elsődlegességet mégis élvez velük szemben. A kultikus gondolkodás szilárd kereteket teremt a kritikai észjárás és a tudományos gyakorlat számára, s ezek a medrek annál hatékonyabban terelik a módszeres és verifikáló természetű recepció folyamatot, mert észrevétlenek, illetve banálisan magától értetődőeknek számítanak, s így kanalizáló szerepük nehezen felismerhető. A kritikai és a tudományos fogadtatás érzelmi kísérőjelenségei, melléktermékei gyanánt tűnnek föl. Az értekezés annak a folyamatnak a végigkísérésére vállalkozik: hogyan hozták létre a költői életút, életmű és a korszak általános domborzati viszonyai és „természeti” erői azokat a partokat, amelyek között a József Attila-recepció irányt vett és lefolyási lehetőségeket kapott, mielőtt még a „folyamszabályozás” és a „medertisztogatás” műveleteivel számolnunk kellene. Azaz: hogyan bontakozott ki a költő kultusza, milyenné formálta a kultikus beállítottság a József Attila-életművet?

Egy nagy költő tiszteletének végső forrásául az alkotó egyes művei szolgálnak, a recepció mindig valaminek a befogadását feltételezi, ami megelőzi magát a folyamatot. Tévedés lenne azonban feltételeznünk, hogy előbb létrejön valami nagy egész, amelyhez utólag hozzáfűzhetjük annak fogadtatástörténetét. Már az alakulóban lévő életpályát és a kiépülőben lévő életművet is csak befogadásával együtt szemlélhetjük. Már csak azért is, mert a fogadtatás is alakítja az életutat és visszahat az életműre, illetve a létrejövő műbe magába (a témaválasztás, a megválasztott hangnem, nyelvezet, komponálási mód, prozódiai gyakorlat stb. révén) eleve bele van számítva a feltételezett sikeres recepció terve. Nem beszélve a publikálás stratégiájáról, a közönséggel való kapcsolatteremtés és kapcsolattartás „művészetéről”, a siker érdekében írók, kritikusok és ezek csoportjai által szervezett szövetségekről, manifesztációkról. József Attila esetében is jól megfigyelhetők a spontán, szinte akaratlan önérvényesítés, a minden misztifikáción inneni önlegendásítás jelenségei. Természetesen a költői önarckép, vagy a hozzá közelállók által az ő hozzájárulásával festett portré az ő esetében sem mentes bizonyos mértékű – ártatlan – misztifikációtól.

Az értekezésben megvizsgált empirikus anyag egyik legfőbb tanulsága az, hogy életnek és műnek, életrajzi énnak és műbeli énnak a mai irodalomtudományban szélteben megkövetelt izolálása csak egy bizonyos absztrakciós szinten hajtható végre. Az elsődleges befogadás, a kritika, de még az alkotók öntudata sincs tekintettel a kétségkívül meglévő különeműsége. A kultikus gyakorlat alapszabálya a költeményekben megjelenő énnak a rávetítése a biográfiai énnre, illetőleg az a feltevés,

hogy a versek alanya, első személye „maga a költő”. Ez természetesen érvényes a műben ábrázolt tárgyi világra, emberi környezetre, konfliktusokra is. Ez az életrajzi én nem azonos az alkotónak a tudományos munkákból ismert „hiteles” alakjával, hanem olyan valaki, aki maga is részét képezi az általa alkotott költészetnek, minden életrajzi, alkati, kedélybeli esetlegességével együtt. A magánélet tényei másodlagosan esztétikai aurát kapnak. A lírai költő a kultuszban drámai szereplőként lép előnk, akinek költeményei mintegy a drámai monológok értékével bírnak. Az életben végrehajtott tényleges cselekvések és a műbeli kijelentések kölcsönösen visszhangzanak egymásra. A versben a költő későbbi tetteit jósolja meg, illetve írásban a vele az életben történetekre reagál. Ellenfelei, akik a magánember ellen követnek el vétkeket, a befogadók szemében egyben a versek stilizált én-jét (az árvát, az éhezőt, az elveihez hű harcost stb.) bántják.

A kultusz valamilyen szakrális gondolkodás- és viselkedésmód, szokásrend, intézmények részleges, deformált funkcionálása a világi kultúra területén. Noha a szakrális történetek, rítusok, toposzok világosan felismerhetők benne, nem úgy áll a dolog, mintha ez a réteg kívülről és felülről rátelepedne egy-egy nagy művészre és művére, egy-egy történelmi alakra és annak teljesítményére. A profán, a történelem véletlenei által termelt nyersanyag szervesen összeötvozódik a szakrális elemekkel, de úgy, hogy mindkét oldal alakítóan befolyásolja ellenpárját. A József Attila-kultusz kialakulásának végigkövetése során láthatjuk, hogyan rögzíti a földhöz a ferencvárosi születés, a betegség, az öngyilkosság stb. a felsőbb szférákban lebegő magasztos, kvázi-vallásos minőségeket, mert a tisztelet egy olyan személy iránt nyilvánul meg, aki így és így élt és nem másként, ezt és ezt írta és nem másvalamit. Ugyanakkor azonban annak is tanúi vagyunk, hogy a szakrális instanciák magukba asszimilálják, átrendezik, alakzatokba állítják a költő végtelenül hömpölygő verssorait és szeszélyesen kanyargó mindennapjait. A kvázi-vallásos minőségek válogatnak az élettények és a művészi tények között, értelmezik azokat, anélkül, hogy ezt erőszakítelnek, ténybeliségük eltorzításának éreznénk. Az ilyen tökéletesen egybecsített, a természetesség benyomását keltő elemeket, mintha egy sikeres szabadalomról lenne szó, a kultusz művelői széltében-hosszában alkalmazzák, kultuszpanelt csinálnak belőle.

A József Attila-kultusz előzményei

Az értekezés első fejezete előbb azokat a mozzanatokat veszi szemügyre, amelyek a költő életében összeilleszthetetlenek voltak a kultusszal, vagy ilyeneknek tűnhettek föl, amelyeket a József Attila-tisztelet kezdeményezőinek félre kellett állítaniuk az útjukból, feledtetniük kellett, vagy amit valamilyen módon a költő javára szolgáló tényezőkké kellett átlényegíteniük. Az öngyilkosság, a tragikus sors általában nagymértékben megkönnyítette a kultuszkörzet kialakításához szükséges „tereprendezést”, a tiszteletet zavaró vélekedések, gyanúsítások elhessegetését. A tisztelet akadályai sokfélék lehetnek. Az értekezés azokat veszi sorra, amelyeket tipikusnak vagy az átlagosnál veszélyesebbnek ítéltünk a költő jóhíre szempontjából. A torzképek, amelyeket emberi alakjáról rajzoltak, noha egyes kulcsregényeknek „köszönhetően” széles nyilvánosságot kaptak, többnyire magánérdekűek voltak, kivéve a „bolond költő” minősítést. A látszat ellenére azonban ez a megbélyegzés sokkal kisebb

szerepet játszott József Attila és a közönség viszonyában, mint ezt első pillantásra feltételezni lehetne, arra pedig nincs példa, hogy elmeállapotának bárminemű minősítése élete során negatívan hatott volna ki műveinek megítélésére.

A költői hitelrontás különböző megnyilvánulásai nem élték túl a költő halálát. A kommunista pártköltő mívtartáról kialakult negatív ítéletek pedig elég hamar érvényüket veszítették, s 1933 után egyre csökkenő mértékben befolyásolták költői presztízsét. A Babitscsal való konfliktusa viszont mindhalálig sok és súlyos hátránnyal járt mind emberi, mind költői pályájának alakulására nézvést. A Babits–József Attila-konfliktusban a József Attila-kultusz kezdeményezőinek nem lehetett elkerülni az állásfoglalást – Babits ellen. A kultusz mindig valamilyen határozott arculattal rendelkezik. Nemcsak a költőre nézve hátrányos információk nem illenek bele, hanem olyan sajátosságok sem, amelyek semlegesek vagy előnyösek ugyan a személy megítélésére, de másféle tónusúak, mint amilyenekre a kultikus kép kialakítása szempontjából szükség van. A tragikus József Attila-kultusz papjainak a költő derűs, egészséges, kedves, fiatalos vonásainak kezelésével gyűlt meg a bajuk. Tanulságos megfigyelni, hogyan győzték le ezt a nehézséget, hogyan tagolták bele a derűs arcot a komor összképbe.

A József Attila-recepció ékesszóló bizonyítékokkal szolgál arra, hogy mű és befogadása már a publikálás pillanatában egybefonódik, az alakuló életmű és a róla alkotott kép egysége már a pályakezdés időszakában megteremtődik. A költő halála után kialakuló kultusz ezért számos ponton támaszkodhat azokra a portrékra, sorsképelekre, versmagyarázatokra, amelyek pályafutása során formálódtak és csiszolódtak róla. A Horger-ügyet József Attila szóban, versben és prózában, majd pártfogói, barátai, végül más személyek is olyan gyakran és olyan sok változatban emlegették 1925 és 1937 között, hogy a költő és a szegedi egyetemi dékán közötti konfliktusról alkotott kép átalakulásain, fejlődésén jól szemléltethető, hogyan válik alkalmassá 1937 őszére az egykori életrajzi tény arra, hogy a szárszói tragédiát követően nyomban kultuszpanelként szolgáljon.

A kultikus interpretáció kezdeményei számos más vonatkozásban kimutathatók az első recepciós szakaszban. Ilyen a költő viszontagságos, nélkülözésekkel teli életéről kialakult közvélekedés, amit „nyomorrepertoár”-nak nevezünk. Ilyen szerepet töltött be a híres *Curriculum vitae*. Az az emlék, amelyet a közös ismerősök Juhász Gyula és József Attila kapcsolatáról őriztek, ugyancsak jó nyersanyagul kínálkozott a kultikus kép kialakítói számára. Az értekezés végül e nemben azt az önarcképet és portrévázlatot tárgyalja, amely a költőt fizikailag, alkatilag és természetesen költőileg is Petőfi arcára és alakjára stilizálta, s amely így szinte kész formulát nyújtott a szárszói halott számára a Pantheonba történő bevezetéshez.

A József Attila-kultusz kialakulása

Az értekezés második nagy fejezete az előzmények után magának a kultusznak a kialakulását taglalja. Ha – mint az előbbieken megállapítottuk – a kultikus alakként kezelt lírikus monológjait recitáló drámai szereplőként hat, akkor könnyen megérthető, hogy József Attilában a kortársak tragikus hőst láttak. Monológjait – közvetve vagy közvetlenül – végső soron a nagy tragikus tette, az öngyilkosságra vonatkoztatva szemlélték. Kétségkívül ez volt az az elsődleges lélettény, amely körül a kultusz

kikristályosodott. Az öngyilkosság fogadtatása a leírás, az értelmezés és az értékelés szintjein, ezért minden további fejlemény origójának tekinthető, és külön elemzés tárgyát képezi a gondolatmenetben.

A kultusz születését tárgyaló fejezetek arra a tételre épülnek, hogy a József Attila-tisztelet alapformái a költőről elmondott és publikált nekrológokban alakultak ki, s a születés helye, műfaja, illetőleg ennek retorikai szabályai döntő módon meghatározták a tisztelet hangnemét, megnyilatkozási formáit. Annak a beszédmódnak a szabályai, ahogyan a halott költőről az érte viselt gyász időszakában nyilatkozni illett, a sírjánál elmondott beszédekből pontosan leolvashatók. Nem meglepő, hogy ugyanezek a szabályok irányították azoknak a szerzőknek a tollát, akik nem lehettek jelen a temetésen, s akik különböző lapokban, folyóiratokban búcsúztatták az elhunytat, hiszen a gyászbeszéd mindannyiunk verbális illetudását meghatározott keretek között tartó eleven hagyomány.

A döntő átmenetet a kultusz kialakulása felé az a körülmény képezi, hogy a költőért viselt gyász valahogy nem akart véget érni, azaz a nekrológokban kötelező beszédmód tartósan érvényben maradt, megszilárdult, elszakadt az eredeti alkalomtól. A retorikai fogások mintegy logikai szabályokká interiorizálódtak. Immár nemcsak a beszédet, hanem a József Attiláról való gondolkodást is hathatósan befolyásolták. Késleltették és megregulázták az életmű kritikai megközelítésmódjait, megnyirbálták annak jogait, illetékességi körét, s a kritika romboló erejét minimálisra csökkentve, annak egzegétikus (ha nem apologetikus) jelleget kölcsönöztek. Ez a folyamat a tágabb értelemben vett nekrológokban ment végbe, amelyeket a voltaképpen nekrológtól az különböztet meg, hogy bennük a halott elbúcsúztatásán túl, sokszor a gyászt csak alkalomként felhasználva, még valamilyen más szándék is munkál. Ez a szándék József Attila esetében nyilvánvalóan a költő kiemelkedő jelentőségének kinyilvánítása és elfogadtatása volt, a gyászt viselő ember megindultságára számítva. Ezt, a tágabb értelemben vett nekrológokban kiképződő képletet, gondolkodásbeli diszpozíciót nevezi az értekezés „neko-logikának”.

A kultikus beállítottságot ez a logika irányította. A költő életéről és életművéről való meditációkat a halála miatti veszteségtudat és a tragédia bekövetkezése nyomán feltörő kollektív felelősségérzet hatotta át. Gyászoltak a pályarajzok és gyászoltak a műértelmezések. A kultusz jelenlétének első látványos jele a krisztusi párhuzam többszöri felbukkanása volt az irodalomban, mutatva, hogy a kortársak József Attilát a kor ártatlan áldozatának látták, akinek teljesítményét nem túlzás a krisztusi megváltás emberi imitációjaként vagy analógiájaként értékelni. Többről van azonban szó, mint a Krisztussal vagy más transzcendens lényvel, illetve a természet kozmikus erőivel vagy a tökély különleges fokának létrehozására képes tényezőivel való verbálisan kifejtett párhuzamba állításról. A szakrális minta mélyebben, mintegy strukturális szinten is befolyásolta a József Attiláról való gondolkodást. Életútja szenvedéstörténeté lényegült át, pályája mintegy stációkra tagolódott, és a végső kinszenvedéshez és önfeláldozáshoz vezetett. A költő a halálát követő hónapokban végérvényesen vagy tartósan a modern magyar irodalom szentjévé vagy mártírjává lényegült át.

Mivel azonban ehhez a – paradoxonnal élve – megszentelt profán személyhez a tevékenység és a teljesítmény egy sajátos fajtája, a költői művek sora kapcsolódott, mivel a különleges megbecsülés épp azért övezte őt, mert ezeket létrehozta, ezért a

kultikus megközelítés centrumába az alkotások kerültek. A József Attilának kijáró tiszteleti forma teljesítményei számára éppoly különleges elbánást biztosított, mint személye számára. A művek bizonyos értelemben tabuvá, legalábbis ártó szándékkal, profán kézzel érinthetetlené váltak. A magasztalás számított normának, s az ártó szándékot a túlzónak ítélt kritikai megnyilatkozásokkal azonosították, a túlzás ismérveit meglehetősen szigorral állapítva meg. Nagyon hamar végbement az életmű kanonizálása, ami meghatározott feladatok elé állította az életművel foglalkozó írástudókat, elsődleges feladatukul a mű mélyebb üzenetének feltárását jelölve ki.

Az életműnek a tragikus kultusz szellemében történt feldolgozása karakterisztikus módon befolyásolta annak értékelését. Két ellentétes tendencia alakította azt az értékrendet, amelyben a művek tömege elrendeződött. Az első erővonal az utolsó évek teljesítménye irányában mozgott. Mivel a kultusz az öngyilkosság felől szerveződött meg, mivel József Attiláról az első hónapokban a gyász hangoltságában gondolkodtak, ezért a figyelem előterébe az életműnek az a szakasza került, amely kronológiai és tónusában is legközelebb állt a tragikus véghez. A hangsúly a recepció története során ekkor került először a kései korszak költői termésére. A versekben kifejezésre jutó halálos rezignáció, végső kétségbeesés észrevétlenül a művészi érték kritériumává vált. Ebben a tágabb keretben különleges érdeklődésre tarthatnak számot azok a versek, amelyeket a kortársak és a közvetlen utókor a költő betegségével hozott összefüggésbe. Az elmebaj és a szellemi teljesítmény közötti ambivalens viszony azonban nem hogy ártott volna az ilyen összefüggésben emlegetett költeményeknek, hanem inkább – a kultusz szellemével nagyon jól harmonizáló megrendüléssel vegyes kíváncsiság folytán – még nagyobb presztízst szerzett nekik.

A másik fő tendencia, amely az értékrendet meghatározta, ugyancsak a tragikus véghelyzetből származtatható. A kollektív felelősségérzet kialakulásának egyik oka épp az a felismerés volt, hogy ez a kivételes költői teljesítmény az alkotó életében nem kapta meg a megérdemelt méltánylást, a költő halála után vált országosan ismertté és a szakma által elismertté. Az 1937 végén és 1938 első hónapjaiban írott cikkekben jól felismerhető az az igyekezet, hogy az írástudók ezt az alig ismert életművet mind teljesebben feltérképezzék és mások számára is bejárhatóvá tegyék, az értékeket mindenütt felkutassák, s átfogó képet alkossanak a költői pálya egészéről. Az így feltárt anyag kikényszerítette a hangoltságban, gondolatiságban, a költő által megvalósított program tekintetében meglehetősen sokrétűnek mutakozó életmű kultikus szempontú homogenizálását.

A művek összességét össze kellett hangolni a szenvedéstörténet stációinak soraként felfogott életúttal. Így tehát a halál utáni recepció első szakaszában megjelentek annak a befogadástörténeti modellnek a kezdeményei is, amely évtizedekkel később, más körülmények között, más igényekre válaszolva a „teljes József Attila” gyanánt vált uralkodóvá. A két párhuzamos modell egyaránt a kultuszban gyökerezett, s ebben a stádiumban jól összeilleszthetők voltak, nem feleltek egymással. A domináns elemet mindkét változatban a kései korszak tragikus hangoltságú lírája jelentette, s a korábbi évek termése a később kilátástalanná váló, de mindvégig nehéz emberi sorsra adott másféle (előbb hetyke, fiatalos, később felelősségteljes, másokért aggódó) reagálási módok szemléltetésére szolgált. Mindhárom válaszkiérletet autentikusnak ítélte a recepció, s egy, az önfeláldozáshoz vezető folyamat három egymást követő stádiumaként rendezte őket egységbe.

A kultusz azonban nem magányos, izolált egyedek beállítottsága és magatartás-módja. Gyakorlása is és irányultsága is eminensen közösségi természetű. A tisztelet tárgyát is mellékalakokkal veszi körül. József Attila körül összetett erőter képződött. Egyrészt az a kérdés vetődött föl: kié József Attila? Kik azok az egyének, csoportok, akik és amelyek a nagy költő szellemi örökségének továbbvitelére, emlékének méltó ápolására hivatottak? Kik azok, akikhez költői üzenete elsősorban szól? A nekro-logika terminológiájával kifejezve: Kik azok, akik saját halottjukként sirathatják el őt? Az érintettek köre József Attila közvetlen baráti, munkatársi környezetéből kiindulva koncentrikus körökben tágult a világ szegényeiig, a nemzet egyeteméig, a jobbat akaró, humanista emberek közösségével bezárólag. A kultusz kezdeményezői azokat állították velük szembe, akik közömbösek voltak a megrázó halál ténye iránt, akik még ezután sem ismerték el kiemelkedő nagyságát, akik rosszul parentálták el a nagy halottat.

Egy másik szinten merült föl az a kérdés: ki a felelős József Attila haláláért? Mely személyek, mely körök és intézmények vettek részt abban a hajszában, amely a költő összeomlásához, betegségéhez, majd korai halálához vezetett? Kik marasztalhatók el a közömbösség bűnében, kik vádolhatják magukat azzal, hogy segíthettek volna a nehéz sorsú, önbizalomhiánnyal küszködő emberen, de elmulasztották ezt megtenni? Vajon azok, akik a költő barátainak mondták magukat, megtettek-e minden tőlük telhetőt, hogy elhárítsák a feje fölül a fenyegető végzetet? Az olyan véleményektől, amelyek szerint az egész kor felelős, mindannyian bűnösök vagyunk, azokig a nézetekig, amelyek szerint egy-egy konkrétan megnevezhető személyt kiváltképp súlyos felelősség terhel, a bűnbakkeresés széles skálája rajzolható fel 1937 kezdetétől gyakorlatilag máig ide sorozható irodalomban.

A bűnbakkeresés jelensége társadalmi betegségtünet. Akkor mutatkozik, amikor egy adott közösséget rendkívül súlyos csapás, különösen érzékeny vesztesség ér, amikor e közösség életét olyan botrány zavarja meg, amelyet nem lehet egykönnyen feldolgozni. Ilyenkor a közösség kijelöl bizonyos, erre objektív vagy szubjektív okokból kiváltképpen alkalmas egyedeket és csoportokat, s az ő vállalkra tolja a felelősség súlyát. József Attila megdöbbentő halála, és szégyenteljesen későinek érzett elismerése a társadalom súlyos értékzavaraira vetett fényt, és beindította a bűnbakkeresés folyamatát; arra ösztönözte a kortársakat, hogy sorra föltegyék a főntebb felsorolt kérdéseket. A szeszélyes irányokban szerteágazó felelőskeresési buzgalomnak az értekezés csak legfőbb célpontjait: Babits Mihály és a Baumgarten-kuratórium felelősségét, Horger Antal tetemrehívását, a költőt körülvevő, őt cserben hagyó vagy róla rosszul gondoskodó nőket, a gyógyításában sikertelen orvosok inkriminálását, végül a munkatársak, támogatók, illegális kommunisták vádlottak padjára ültetését tárgyalhatta.

A kutatás perspektívái

A disszertáció – mint alcíme: *A József Attila-kultusz születése* mutatja – a költőt illető különleges tiszteletnek csak első körét járhatta be. Ahhoz, hogy a befogadástörténet első izülete, a szárszói tragédia után következő első évtized rendszeres kultusz-történeti feltárása megtörténjék, a munkát egy tágabb sugarú körre is ki kell terjeszteni. Egy ilyen vizsgálódásnak tárgyát kell képezze az a kritikai elmélyedéssel

készült munkák, amelyek egyúttal eleget tettek a kultikus tisztaságú kegyelet normáinak is. E szövegtípus törvényszerűségeit leginkább az emlékbeszédek felől közelítve határolhatjuk körül. Az eddig tárgyalt írásokhoz képest új értelmezési feladatokat jelentenek a könyv terjedelmű emlékiratok és életrajzok, mert tartalmi gazdagságuk, sokrétűségük, részletezettségük folytán a kultusz továbbvitelét ritkább, heterogénebb közegben kellett biztosítaniuk, mint a tágabb értelemben vett nekrológoknak vagy velük rokonítható tömörebb daraboknak. Szembe kell nézni a kultusz intézményesülésének első nagy eseményével, József Attila 1942-es újratemetésével a Fiumei úti temetőben is. Az értekezés a kultusz kutatás előtt álló közvetlen további feladatok megjelölésével, a kutatási perspektíva felvázolásával, illetve az első befogadástörténeti korszakhatár megindoklásával zárul.

Publikációk az értekezés témaköréből

- Addenda ad Curriculum, The New Hungarian Quarterly*, 1980, N° 80, 56–71.
 Juhász Gyula alakja a két világháború közötti korszak József Attila-recepciójában, *ItK*, 1983, 6. sz., 647–651.
 Adalékok a Curriculum vitae-hez = T. Gy., *Ihlet és eszmélet*, Bp., Gondolat, 1987, 28–51.
 Kortársak József Attiláról, I–II–III. kötet, szerk. BOKOR László, sajtó alá rend., a jegyz. és az előszót írta TVERDOTA György, Bp., Akadémiai, 1987.
 Beney Zsuzsa: József Attila-elemzések, *Vigilia*, 1990, 6. sz., 98–105.
 A József Attila-kultuszról, *Budapesti Könyvszemle*, 1990. tavasz, 98–105.
 József Attila keserű megdicsőülése, *ItK*, 1990, 3. sz., 360–368.
 József Attila-recepció 1945–1949 = *Magyar gondolkodás 1944 és 1948 között*, Bp., Tan-
 könyvkiadó, 1990, 379–391.
 Életrajz és mítoszképződés. A Horger-ügy metamorfózisai, *Literatura*, 1991, 1. sz., 81–101.
 A fájdalom zsenijének alakváltozásai. József Attila befogadástörténete halálától napjainkig, *Argus*, 1991, 2. sz., 49–55.
 A nekro-logika (József Attila halotti búcsúztatói) = *Tények és legendák, tárgyak és ereklyék*,
 Petőfi Irodalmi Múzeum könyvei, Bp., 1994, 125–144.
 La biographie comme passion = *Literature and its Cults / La littérature et ses cultes*, Bp.,
 Argumentum, 1994, 185–194.
 Kihez talált el? József Attila költészetének fogadtatásáról, *Népszabadság*, 1995. ápr. 11., 23.
 Marc-Hervé Martin: *Villon, ce Hongrois*, Nemzetközi Hungarológiai Központ, Officina
 Hungarica V., Bp., 1995. [A kötet szerkesztése, valamint a francia nyelvű, kul-
 tustörténeti tárgyú könyv magyar nyelvű rezüméje:] 225–238.